

"פניו היפות של המוות": סיקור העלאת ארונות מנהיגים בעיתונות העברית

ברק בר-זוהר

היסטוריה כהנגדה לזיכרון קולקטיבי

הגישה הפוזיטיביסטית לחקר ההיסטוריה שהתפתחה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה באוניברסיטאות בגרמניה, בצרפת ובבריטניה, ראתה באינדיווידואל יוצא הדופן או פורץ הדרך, בין שהיה מדינאי, איש צבא או פעיל תרבות, את הכוח המנווט והדוחף של מהלכי ההיסטוריה האנושית. לפי היסטוריוגרפים פוזיטיביסטיים נדרשת בחינה של אירועים נקודתיים, כגון משברים פוליטיים, קונפליקטים צבאיים ומהפכות תרבותיות, המשנים את פני ההיסטוריה על מנת להתחקות אחר אירועי העבר. ליתר דיוק, כדי לנסות לתאר את העבר באובייקטיביות ככל האפשר, יש להסיק מתוך "אירועי מפתח" על התקופה (וינריב, 2005).

יואב גלבר (2007) הציג גישה הגורסת כי חקר ההיסטוריה הפוזיטיביסטי ורעיון הזיכרון הקולקטיבי מנוגדים זה לזה. השחזור ההיסטורי של העבר תלוי בראיות ובעדויות ישירות וברורות מן העבר. ברם, הזיכרון הקולקטיבי מכיל, בין יתר מרכיביו, יסודות מיתיים המסבירים תופעות ומבהירים מה חשוב לזכור ומה יש לשכוח. יסודות אלה מעוצבים ומופצים על ידי מגוון סוכנים: ביוגרפים, משוררים, מחזאים, עיתונאים, סופרים ועוד. יתר על כן, לפי דומיניק לה-קפרה (LaCapra, 1998) הזיכרון הקולקטיבי ממריץ ומעודד תפיסה בדינמית ומיתולוגית של ההיסטוריה. גלבר (2007) טען עוד כי רעיון הזיכרון הקולקטיבי נפוץ בשנים האחרונות בקרב היסטוריונים והעניין ביחס שבין הזיכרון הקולקטיבי להיסטוריה גובר. אף על פי כן, בגישתו הביקורתית על רעיון הזיכרון הקולקטיבי הוא תיאר אותו כהיסטוריה עממית ולא מקצועית, כייצוג של העבר באמצעים לא מחקרניים, כתודעה של עברן של קבוצות שחוו טראומות קשות כגון רצח עם ועבדות, כניסיון לטפח מורשת לאומית, כמיתוס וכהנכחת העבר בהווה.

בין חקר ההיסטוריה לזיכרון הקולקטיבי יש הבדלים יסודיים שאי-אפשר לשלב ביניהם או לראותם כדרכים שוות ערך להבנת העבר. להערכתו של גלבר, חקירת ההיסטוריה מונעת משאיפה לידע ומחתיירה אל האמת. לעומת זאת הזיכרון הקולקטיבי אינו מושפע מן האמת ואף לא מאמתות חלקיות, אלא ממה שמאמינים בו או חושבים שצריך להאמין בו. יתר על כן, הוא מבוסס על התנסות סובייקטיבית שחווה אינדיווידואל שהשתתף באירוע או 'סוכן זיכרון'. כך שפעמים

רבות הזיכרון הקולקטיבי הוא סלקטיבי, מעוות ולא מדויק. ג'יימס פנטרס וכריס וויקהאם (Fentress & Wickham, 1992) סברו שהזיכרון הקולקטיבי מבקש לשחזר את העבר תוך כדי אידאליזציה או דמוניזציה מסוימת. שעה שההיסטוריה בוחנת שינויים על ציר הזמן, הזיכרון הקולקטיבי מקבע ומבליט אירועים מסוימים. מכאן שהוא אינו מוסר ידע היסטורי או מייצר אותו, ואפילו אינו מתעד בנאמנות את ניסיון העבר.

חברי אסכולת האנאל, שהובילו דיון אקדמי בתחום מחקרי שנחשב שולי, היסטוריה תרבותית, ריככו את ההנגדה שבין חקר ההיסטוריה לבין הזיכרון הקולקטיבי. לפי תפיסתם חקר ההיסטוריה אינו מושלם באמצעות קריאת מסמכים, לימודי תולדות מנהיגים פורצי דרך והבנת מהלכים צבאיים גרדא. תמונה היסטורית מלאה ככל האפשר אפשר לקבל בעזרת פענוח המבנים, הדפוסים והטקסים הקולקטיביים של המציאות החברתית היומיומית (אלידע, 1999). אמיל דורקהיים (Durkheim, 1997) טען כי החברה האנושית מתאפיינת בלכידות חברתית המתבססת על מוסר משותף. הפרטים והמוסדות החברתיים מצליחים לפעול בשיתוף פעולה על בסיס תודעה משותפת. תלמידו, מוריס הלבווקס (Halbwachs, 1980), סבר שהזיכרון הקולקטיבי הוא חלק מאותה תודעה קהילתית. הלבווקס הכיר בהבדל שבין זיכרון קולקטיבי לבין היסטוריה. הוא סבר שההיסטוריה משומרת ומגובה על ידי ראיות, אינה מושפעת מהקשרים חברתיים שבהם סוכנים מעצבים את הזיכרון והיא נשארת יציבה לאורך שנים. לעומתה, הזיכרון הקולקטיבי משקף את האופן שבו אנשים תופסים את העבר נוכח חששותיהם העכשוויים ומטרותיהם העתידיות. גם פייר נורה (Nora, 1996) הבחין בין היסטוריה לבין זיכרון קולקטיבי. לדידו, ייצוג הזיכרון אינו שואף לדיוק ומחסיר פרטים מתוך מודעות. בשונה מן ההיסטוריה, המגובה בהוכחות קונקרטיות, הזיכרון הקולקטיבי מורכב מ"אתרים של זיכרון" (Lieux de memorie). אתרי הזיכרון הללו כוללים מטבעות, ציורים, פסלים, אנדרטאות, מקדשים, דגלים, המנונים וחגים מסורתיים, ונוסף על כך טקסטים ציבוריים פופולריים, כגון בולים, גלויות, ספרים, תאטרון, עיתונות וקולנוע. בכתיבתו על אירועים היסטוריים שהפכו ל"אתרי זיכרון", הבדיל נורה (Nora, 2010) בין שני סוגים של אירועים: (1) אירועים שהיו חסרי חשיבות

שלהם באופן שמקדם את קיומם הנוכחי. כלומר, הגם שהייצוג מבוסס על אירועים אמיתיים, הוא מתארם בצורה מוטה, סובייקטיבית וסלקטיבית, שכן התיאור הסיפורי של העבר מהול בהשמטת עובדות והיבטים מסוימים, בהוספת מידע שמהימנותו מוטלת בספק, ובפרשנות לאירועים שהתרחשו. אף על פי כן, מרכיבי הזיכרון הקולקטיבי המשותפים לרוב חברי הקבוצה נתפסים על ידי רובם כתיעוד אמתי, מהימן ותקף של ההיסטוריה שלהם (Bar-Tal, 2007).

בעזרת הזיכרון הקולקטיבי יכולות קבוצות חברתיות שונות לספר סיפורים על עברן, על מוצאן ועל מסורתן (Eliade, 1963), הזיכרון הקולקטיבי מגדיר את סדר הזמנים שהקהילה זוכרת את עברה. כלומר הזיכרון הקולקטיבי מאפשר מחיקה, טשטוש או הבלטה הן של תקופות היסטוריות שבהן הקבוצה, הקהילה או הלאום מובסים או נשלטים או כאלה שבהן הם קוצרים ניצחונות ומושלים (Ben-Amos, 2000); על פי רוב מנווט הזיכרון הקולקטיבי ונשלט על ידי ממסדים ממלכתיים או פוליטיים (צוקרמן, 1993). עם זאת, "סוכני חברות" נוספים, כאמצעי תקשורת, מסוגלים לעצב את הזיכרון הקולקטיבי: רדיו (קפלן, 2013), עיתונים (זנדברג, 2008; Zandberg, 2010) וטלוויזיה (Ben-Amos & Bourdon, 2011).

חוקרים שונים גיבשו קורפוס של מאפייני הזיכרון הקולקטיבי. אחד המאפיינים המרכזיים מתייחס לכך שבמקרים רבים מעוצב הזיכרון הקולקטיבי באמצעות נרטיבים, שהרי העבר המשותף אינו מיוצג כזרם מידע אלא נוצק בתבניות נרטיביות כסיפור שלם ולינארי שלו התחלה, אמצע וסוף, מספר, גיבור נערץ, אויב שפל ומוסר השכל. הוא מועבר במקרים רבים באופן מעניין על מנת לרתק את קהלן, להנחיל את מורשת העבר ולתחזק את חזון העתיד. הגם שהוא נשען על מקורות היסטוריים, הנרטיב מוצג באופן מגמתי וסלקטיבי. כך מתאפשר טשטוש בין עובדות לבין פרשנויות (Zerubavel, 1995).

הזיכרון הקולקטיבי הוא מושג תאורטי הדן בערכים, בנורמות ובאידיאלים. כדי שיהיה מובנה הוא חייב לעבור תהליכים של ייצוג ושל ייצור קונקרטיזציה (צוקרמן, 1993). הכוונה במושג קונקרטיזציה היא האופן בו נוצקים, מעוצבים ומוצגים לציבור זיכרונות, ערכים, נורמות ואידיאלים מחייהם של מנהיגים ומתרחשויות היסטוריות לאמצעים מוחשיים. למשל, באמצעות תמונות (El-Ibiary, 2010), פסלים (Schwartz, 2000), אנדרטאות (Young, 1993), ספרות (גוטוויין, 2002), רדיו (קפלן, 2013), עיתונות (Gavriely-Nuri & Lachover, 2012), טלוויזיה (Ben-Amos & Bourdon, 2011), סרטי קולנוע (Moyer, 2007) ונאומים (Gavriely-Nuri, 2014).

הזיכרון הקולקטיבי דינמי ומחויב להיענות לשינויים בהווה. כלומר, הוא נוטה לטשטש עובדות היסטוריות מסוימות ולהתעלם מהן או לחלופין להבהירן ולהדגישן. במקרים רבים הדינמיות נובעת מן ההקשר הפוליטי. הפעולה הדומיננטית בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי אינה הבניה אלא ברירה (סלקציה) הכוללת הדגשת חלק מהעובדות והצנעה או הסתרה של אחרות (Schwartz, 2000). לאמתו של דבר, קבוצות חברתיות ומוסדות ממשלתיים משתמשים בזיכרון ובהנצחה להשגת מטרות תרבותיות, כלכליות ופוליטיות. לפיכך לעתים קרובות מתרחשות התנצחויות בין גופים חברתיים ופוליטיים על פרשנות העבר ומוצגות גרסאות סותרות לאותם אירועים. זאת ועוד, בעזרת עיצוב וגיבוש של זיכרון קולקטיבי אפשר לחזק או להשכיח קונפליקטים ולקבוע "הלנו אתה אם לצרינו" (Zelizer, 1995).

מעדיב

...ויקברו אותו בעיר דוד

עטוף פרוכת בצבע תכלתי-לבן - עומד הארון בשדה התעופה בלוד. מנע ראשון עם ארמת המולדת. מרחביה מסביב. למעלה שמי התכלת וחרדת קודש על פני האדמה. הרצל חוד אלינו

בשעתם, אולם כעבור שנים רבות התברר שהם בעלי חשיבות בנסיבות חדשות שנוצרו והתאימו להעלאתם מחדש ולכינונם כאתרי זיכרון. (2) אירועים שמלכתחילה הוצמדו להם תווית סמלית ו/או הנצחתית, אך היא לא עמדה במבחן הזמן.

הזיכרון הקולקטיבי

כל קהילה מפתחת, מלטשת, משכתבת ומנחילה את זיכרון עברה. הזיכרון הקולקטיבי מדגיש את ייחודה ועוזר לה לשמר את דימויה העצמי החיובי ולהעבירו בתוך הקבוצה. למעשה הזיכרון הקולקטיבי יכול להגדיר את הזיקות הקיימות בין הפרט לבין קבוצתו ובינו לבין קבוצות אחרות, ולהעניק משמעות ייחודית לאדם זה כחלק מקולקטיב (Halbwachs, 1980). הזיכרון הקולקטיבי אינו מתאר באובייקטיביות את העבר של הקבוצה, החברה והעם, אלא מספר את סיפורי העבר

הקהילה העיתונאית יוצרת ומתחזקת את סמכותה לדווח על אירועים אקטואליים באופן אמין וברור באמצעות הצגת נרטיבים מובנים. בעזרת הנרטיבים האלה היא מקבעת את מעמדה כגוף המיטיב לדווח, לפרש, לתאר ולספר לחברה על התרחשויות עכשוויות. על רקע זה מציעה העיתונות לעתים קרובות פרשנויות והסתכלויות שונות על סיפורי חיים ועל אירועים היסטוריים. במילים אחרות, העיתונות מאפשרת בחינה של העבר מנקודות מבט שונות ומגוונות. כתוצאה מכך מצליחים עיתונים רבים להוסיף נקודות מבט תרבותיות ופוליטיות חדשות למיתוסים ולסיפורים שכבר סופרו ומאפשרים גרסאות שינבטו שורשים במערכת הזיכרון הקולקטיבי. לא זו בלבד, לעתים נקודות מבט של עיתונאים מציעות עמדות מתריסות, סותרות ואף חתרניות (Zandberg, 2010).

לאחר מותם של מנהיגים העיתונות מתפקדת כסוכנת זיכרון. היא מנהלת שיח שעשוי לעצב את זיכרון העבר של דמויות מובילות ומסוגלת להפוך אותן מדמויות "אפורות" לגיבורי האומה, ולהפך (פייגה, 2000). בישראל זכו אישים רבים שתרמו לכינונה של התנועה הציונית ולהקמת המדינה – פוליטיקאים, מצביאים ואנשי רוח, כגון אחד העם, חיים ארלוזורוב ומשה שרת – ללוויות ייחודיות שביטאו את מעמדם הלאומי הבולט. נוסף על המנהיגים הפוליטיים וראש הממשלה שהוזכרו לעיל, אנשי רוח, משוררים וסופרים עבריים בכירים נטמנו לצדם בטקסים שכללו משתתפים רבים וטקסיות ממלכתית. נמנו עמם יוסף חיים ברנר, חיים נחמן ביאליק ושאל טשרניחובסקי (Mann, 2000).

לאחר מותם של מנהיגים עשויים ההספדים בעיתונים להפוך את ריטואל האבל מטקס פרטי לאבל "קולקטיבי", שכן לצד עדכונים אינפורמטיביים נחשפים פנים אישיים ואיפורמליים של המנהיג ואלה מעניקים להספדים אופי נוסטלגי, רומנטי, אגדתי או משיחי. הגם שמדובר בדברי פרדה מאדם פרטי, הספדים רבים עוסקים בהישגים חברתיים, משל "תסתכלו עליו ותראו אותו" (Gavriely-Nuri & Lachover, 2012; Zelizer, 2008). קרוליין קיטש (Kitch, 2000) סברה כי הספדים המתפרסמים בעיתונות לאחר מותם של אישים חשובים מתפקדים במקרים רבים כסיפורים בעלי מוסר השכל המתימרים לתאר את אופי החברה. לאחר מותם, ולעתים בניגוד לצוואתם, הם נעשים לסמלים המבטאים זהויות וערכים משותפים לכלל החברה. לפיכך מותם הוא רגע סימבולי המעודד עיסוק בנורמות, בחששות ובתקוות חברתיות ומעורר דיון ציבורי על הערכים שייצג המנוח.

טקסי אבלות בעיתונות העברית: 'אתרי הזיכרון' של המוות
טקסי קבורה ואבלות נתפסים בדיסציפלינת מדעי החברה כ"טקסי מעבר" המציינים את המהפך המהותי שעובר היחיד מחיים למוות. חוקרים גורסים כי במאות הקודמות המוות נתפס כטאבו חברתי. קרי, לא שוחחו ולא דנו עליו בציבור. לקראת אמצע המאה העשרים הוסר בהדרגה הטאבו מהדיון הפומבי בנושאי המוות (Walter, Littlewood, & Pickering, 1995). לאחר מלחמת העולם הראשונה התגבשו באירופה בכלל, ובצרפת, בריטניה וגרמניה בפרט, דפוסיים של הנצחת גיבורי מלחמה. נוסף על האנדרטאות שהיו מוכרות לפני כן, הפכו בתי הקברות וימי הזיכרון הלאומיים לחלק מרכזי ברפרטואר ההנצחה הלאומי. על רקע זה הנצחתם של חיילים, מפקדים וגנרלים החלה לסמל את "רוח העם", את תהילתה ההיסטורית ואת המחויבות למדינה (עזריהו, 1998; 1999; Walter, 2000; Ben-Amos, 2000).

זיכרון קולקטיבי והנצחת מנהיגים בעיתונות

אליהוא כ"ץ ודניאל דיין (Dayan & Katz, 1992) כינו אירועים דרמטיים המפסיקים את רצף החיים היומיומיים וזוכים לחשיפה עצומה בקרב הציבור הרחב "אירועי מדיה". מדובר באירועים שמתוכננים, מעוצבים ומשווקים על ידי אמצעי תקשורת ההמונים. התכנון, העיצוב וההפצה של האירועים האלה הם תוצאה של שיתוף פעולה או קונפליקט בין אנשי תקשורת למסד במטרה למשוך תשומת לב ציבורית מרבית כדי לתת לגיטימציה לערכי היסוד ההגמוניים של החברה ולחזק את הלכידות הפנימית בין חבריה. אירועי מדיה אלה יכולים לשמש כמעין מיתוסים מכוננים של החברה ולהפוך לאמצעים להגדרת ההיסטוריה והזהות הלאומית הקולקטיבית.

עוזי אלידע (2014) ודיין (2010) עמדו על התפתחותו של דיון אקדמי בשאלה אם אירועי מדיה הם אירועים ידועים מראש בלבד, דוגמת ימי זיכרון, נאומים לאומה ולוויות ממלכתיות, או גם אירועים בלתי צפויים, כגון אירועי טרור והתנקשויות פוליטיות. אירועי מדיה לא צפויים עשויים לתרום מצד אחד לחיזוק האחדות החברתית ומצד שני הם עלולים לפגל את החברה. זאת ועוד, האירועים הטראומטיים הבלתי צפויים והאירועים הטקסיים שאליהם נערכת המדיה מראש עשויים בחלק מן המקרים להשלים אלה את אלה. למשל, רצח של מנהיג מדיני מוצג במדיה כאירוע טראומטי ובלתי צפוי, אך בעקבותיו מתחולל אירוע מדיה טקסי המסקר את לוויית המנהיג ותורם לאיחוד החברה ולגיבושה.

המוות וטקסי הקבורה והאבלות של מנהיגים הם אירועים שבאמצעותם יכולים כתבים לבטא ולהציג ערכים חברתיים, תרבותיים ולאומיים בחסות הדיווח העיתונאי. סיקור ריטואל המוות כאירוע מדיה ועצם הדיווח על טקסי האבלות תורמים להצבת המנהיג בתוך הקשר חברתי-לאומי-פוליטי מסוים ולגיוסו ל"צורכי השעה" (אוחנה ופייגה, 2010; Ben-Amos, 2000). באמצעות הטקסטים המופצים להמונים וטקסים ציבוריים אשר מתובלים באלמנטים של דרמטיזציה וגלורייפיקציה, מופגנים רגשות כלפי דמות ידועה שנפטרה. העיתונות מבנה נרטיב שמסביר כיצד סיפורו הפרטי של המת מאגד ומייצג את הקבוצה, את העם או את ה"רוח הלאומית" (ויניצקי-סרוסי, 2000, 2005).

סיקור התקופה שלאחר פטירתם של אישים חשובים בעיתונות, בעיקר פרסום הפטירה כחדשות מתפרצות, כיסוי טקסי הלוויה, השבעה, חשיפת מצבה (שלושים) ואזכרות לאורך השנים הוא כר פורה לניתוח הזיכרון הקולקטיבי. לפי הגישה הפוסטמודרנית לחקר ההיסטוריה, כיסוי המוות על ידי עיתונאים יכול לשמש כלי היסטורי המשלב את סיפור חייו האישי של המנהיג במסע החיים הציבורי, הלאומי והמדיני. ניתוח כתבות עיתונאיות המסקרות מוות של אישים חשובים, על ציר הזמן, עשוי לתפקד כמקור חשוב לבחינת מגמות ו/או שינויים בפוליטיקה, בתרבות ובתקשורת (Lieblich, 2007). היבט מעניין ומורכב בבחינת סיקור מות אישים בעיתונות הוא המבט לאחור שמספק גורם האחראי לעדכונים ולדיווחים אקטואליים. העיתונות, מטבע הדברים, מדווחת על התרחשויות עכשוויות. ברם, סיקור מותם של אישים מספק, לצד הדיווחים החדשותיים, הסתכלות מעמיקה אל העבר הכוללת, בין השאר, העלאת זיכרונות נוסטלגיים ואזכור אירועים מכוננים שטלטלו את האומה. המפגש הטעון והדרמטי בין העבר להווה עשוי לספק ניתוח מעמיק ולענות על שאלות חשובות בשדה המחקר המפגיש בין עיתונות וזיכרון קולקטיבי (Gavriely-Nuri & Lachover, 2012).

הקריטריון הרביעי היה הגיוון בעיסוקיהם במישור התרבותי. מעבר לאפיק הפוליטי-מדיני-ביטחוני שבו עסקו המנהיגים הללו, כל אחד מהם רכש יכולות מקצועיות בתחומים שמחוץ לחיים הפוליטיים. עובדה זו העשירה את הסיקור העיתונאי של העלאת ארונות הקבורה לארץ ישראל והדגישה את אישיותם יוצאת הדופן. לצורך ההמשכה, נוסף על הקריירות הפוליטיות, נורדאו היה הוגה דעות, נואם, סופר ורופא (Stanislawski, 2001), הרצל פעל כעיתונאי, כמשפטן, כסופר וכמחזאי (איילון, 2006) ו'בוטינסקי עבד כסופר, כמשורר, כמתרגם וכפובליציסט (כץ, 1993).

בחירת העיתונים

הבחירה בקורפוס המכיל עיתונות מפלגתית, פרטית מסחרית ויומן דתי-לאומי, נבעה משאיפה להציג תמונה מקיפה של השיח הציבורי בחברה הישראלית היהודית הן בשנת 1926 שקדמה להקמת המדינה והן בשנים 1949 ו-1964 שלאחר קום המדינה. לשם כך נבחר עיתון מפלגתי (דבר) שייצג את צדה השמאלי של המפה הפוליטית בחברה הישראלית, יומון מפלגתי ששיקף את עברה הימני של המפה הפוליטית (חרות) ועיתון ששימש כשופר לקולות מסורתיים בחברה הישראלית (הצפה). העיתונים הפרטיים, דאר היום, הארץ ומעריב נבדלו זה מזה באופני הסיקור ובפרקטיקות המקצועיות (נאור, 2015; סופר, 2011). אחד המאפיינים הבולטים של העיתונות הישראלית בעשורים הראשונים של המנדט הבריטי בארץ ישראל ובשנים שלאחר תקומת מדינת ישראל, היה שיעורם היחסי גבוה של יומנים שהוקמו ומומנו בידי מפלגות פוליטיות. העיתון המפלגתי ככלי ארגוני ואידאולוגי מילא תפקידים רבים. למשל, חיזוק הקשר בין הנהגת המפלגה לבין פעיליה ותומכיה, הצגת מדיניות המפלגה בסוגיות שעל סדר היום, תחזוק מעמד צמרת המפלגה ושימור על שליטתה. בתוך כך דאגה המפלגה למינוי העורך הראשי וקבעה את המדיניות שהנחתה את פרסום הדיווחים החדשותיים, הפרשנויות והמאמרים. עם זאת, העיתון המפלגתי לא ביטא תמיד את עמדותיו הצפויות. היחסים המורכבים בין המפלגה לביטאונה יצרו סטיות בניווט העיתון ושיקפו מחלוקות בעניין אופיו, תפקודו הראוי ומידת האוטונומיה שלו (סופר, 2011).

באשר לעיתונים המפלגתיים העומדים במוקד מחקר זה, דבר (1925-1996) החזיק עד סגירתו בעמדה פוליטית ברורה והופץ בכמות נרחבת בשנים שבהן העיתונות המפלגתית הייתה מקובלת ונפוצה. הוא נוסד כיומנה של הסתדרות העובדים העבריים בארץ ישראל. עד שנות השבעים נחשב עיתון בולט ורב תפוצה. פורמלית, הוא לא היה בעלות מפלגה. אולם בפועל, בשל שליטתה הכמעט מלאה של מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל) בהסתדרות ובמערכת העיתון, נתפס דבר כמזוהה עם מפא"י ותנועת העבודה. חרות (1948-1969) יצא לאור בידי אנשי התנועה הרוויזיוניסטית, חברי האצ"ל ותנועת החרות. העיתון אפשר לאנשי התנועה הרוויזיוניסטית להביע את דעותיהם באופן חופשי, דבר שנמנע מהם בתקופת המנדט הבריטי, ולתקשר עם המונים בציבוריות הישראלית המתהווה (מן, 2012; סופר, 2011).

צמיחת העיתונות הפרטית-מסחרית התרחשה במקביל לדעיכתה של העיתונות המפלגתית, שהחלה לקרוס תחת הנטל הכלכלי בשנות השישים והשבעים. הארץ (1918-היום) שיקף בסיקוריו עומק, ריחוק, שכלתניות, עריכה סולידית, משלב לשוני גבוה וביקורתיות (אלידע, 1999, 2001; סופר, 2011). דאר היום (1919-1936) בעריכתו של

לאחר מותו של יהודי נהוג לקיים טקסים דתיים המסייעים לסביבה להתמודד עם מותו, לסמל את פטירתו להשלים עם לכתו: קבורה, לוויה, שבעה, חשיפת מצבה (ביום השלושים) ואזכרה. טקסי האבלות הללו מאשרים את היותו של הנפטר חלק מקולקטיב מסורתי-לאומי. במהלך טקסי האבל נוטים המשתתפים לדבר בשבחו של המנוח ולציין את ההיבטים החיוביים באישיותו ובמסע חייו. יתר על כן, בחלק מן המקרים אפשר לתאר את ריטואל המוות הזה כאידאליזציה של המת המיועד להקל על כאב המשפחה ו/או הקהילה המתאבלת ולאתגר את החברה (רובין, 1997).

מתודולוגיה

בעבודת מחקר זו נבחנו הסיקורות של מסע העלאת ארונות הקבורה של מקס נורדאו, בנימין זאב הרצל וזאב ז'בוטינסקי בעיתונים דאר היום, הארץ, דבר, מעריב, חרות והצפה. נבדקו ונותחו החומרים הטקסטים העיתונאיים שעסקו באישים הללו במהלך השבועיים שלפני מסעי העלאת עצמותיהם לארץ ישראל ואחריהם.

בחירת האישים

ארבעה קריטריונים הנחו את בחירת המנהיגים. הקריטריון הראשון היה ציר הזמן. נבחרו אישים שארונותיהם הועלו לארץ בהפרשים של כעשרים שנים זה מזה. עובדה זו סייעה בבחינת שינויים ומגמות באסטרטגיות הסיקור של העיתונות הישראלית בשנים 1926, 1949 ו-1964 וחשיפתם. בניתוח הכיסוי העיתונאי של טקסי העלאת הארונות של נורדאו ב-1926, הרצל ב-1949 וז'בוטינסקי ב-1964 בשישה עיתונים עבריים נדונו שני היבטים מרכזיים: (1) תמורות שחלו בפרקטיקת הדיווח העיתונאי בישראל; (2) הבדלים ביחסם של העיתונים אל נורדאו, הרצל וז'בוטינסקי.

קריטריון שני שהנחה את בחירת מושאי המחקר היה החלוציות של המנהיגים הללו בהיסטוריה של התנועה הציונית. הגם שנורדאו, הרצל וז'בוטינסקי לקחו חלק מהותי, כל אחד בדרכו, בעיצוב החזון שהניח את התשתית לבניין המדינה, הם לא היו בין החיים בעת הקמתה. על רקע זה מסקרן וחשוב היה לבחון את סיקור העלאת עצמותיהם.

הקריטריון השלישי היה מעמדם הרם בזירה האירופית הפוליטית. חשיבותם בהיסטוריה של התנועה הציונית ומסעם הפוליטי הענף "הזמין" סיקור עיתונאי רחב היקף המאפשר ניתוח מעמיק של פרקטיקות העבודה של עיתונים עבריים במהלך העלאת עצמות מדינאים מאירופה. נורדאו היה ממייסדי התנועה הציונית, פעיל מאוד בקונגרסים הציוניים ואף כיהן כנשיא הקונגרס במשך ארבע שנים. הוא ייסד את תנועת הנוער "מכבי הצעיר" והיה הוגה רעיון "יהדות השרירים" (Stanislawski, 2001). הרצל נחשב למפתח רעיון הציונות המדינית ולמייסד הציונות כתנועה פוליטית-לאומית-מדינית ממוסדת. בתנועה הציונית, ואחר כך בציבור היהודי בארץ ישראל וברחבי העולם – בכלל זה בספרות, ביצירה ובמחקר – הוענק לו התואר "חווה המדינה" (איילון, 2006). זאב ז'בוטינסקי היה ממחדשי הצבאיות העברית וממקימי הגדוד העברי במסגרת הצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה. הוא נחשב למכונן הציונות הרוויזיוניסטית, לראש תנועת בית"ר, למצביא האצ"ל ולהוגה דעות ליברלי בולט בהיסטוריה הציונית של מאה השנים האחרונות (כץ, 1993).

ארונותיהם של המנהיגים המנוחים, שבאו לידי ביטוי בעיתונים שנבדקו בהקשר להעלאת ארונות הקבורה. קטגוריות המחקר המרכזיות היו:

סמכות

הכוונה בממד הסמכות לכך שבמקרים רבים עשו עיתונאים שימוש באופני דיווח שעזרו להם לכוון את סמכותם של העיתונאים, הפוליטיקאים או המנהיגים המנוחים כאוטוריטה חברתית-תרבותית-פוליטית (Zelizer, 1992). כתיבי העיתון יכלו לקבע את סמכותם כמתווכים בין קהל הקוראים לבין המציאות באמצעות בחירה, הדגשה או הצנעה של הדובר מתן פרשנות והענקת סדר זמנים מסוים (Zandberg, 2010). בשאלת הסמכות נבדקו השמות והביוגרפיות של הכותבים השונים. כמו כן נבדק למי נהגו העיתונאים לפנות כדי לכסות את טקסי העלאת הארונות והקבורה, מי היו הדוברים המרכזיים, ומה אפיין את הממצאים שדווחו.

זמן

בסיקור מסעי העלאת העצמות וטקסי הקבורה של נורדאו, הרצל ו'בוטינסקי, נבדקה הבניית דמותם על ציר הזמן בשני מישורים: עבר והווה. בהתאם לכך נבחנו מקרים מהעבר אשר נקשרו לאישים ואירועים אקטואליים בעת סיקור העלאת הארונות לישראל.

ממצאים וניתוח

פרק הממצאים והניתוח נע לאורך שתי קטגוריות המחקר המרכזיות: סמכות וזמן. קטגוריית הסמכות בחנה למי וכיצד העניקה העיתונות העברית את הרשות להספיד, לתאר ולדווח על העלאת הארון לקבורה בישראל. שני גורמים מרכזיים לקחו חלק בסיקור העלאת ארונות המנהיגים: עיתונאים ופוליטיקאים. נמצא שאחת הדרכים המרתקות שסייעו לעיתונות לכסות את העלאת העצמות הייתה סמכות שושלתית, בעזרת מיקום המנהיגים על הספקטרום ההיסטורי של מנהיגי העבר היהודי מימי התנ"ך ועד הבעלות המחודשת על הארץ במאה העשרים. תת-פרק הזמן הראה כיצד ששת העיתונים עשו שימוש בזיכרון העבר כדי להאדיר את המנהיגים, לשמור על גחלת החזון הציוני, להתניע מהלכים מדיניים בהווה ולמתוח ביקורת על פוליטיקאים בשלטון.

סמכות שושלתית: "לינאריוציה של מנהיגים"

העיתונות העברית מיקמה את מנהיגותם של האישים שהובאו לקבורה בתבנית שושלתית היסטורית תוך השוואתם למנהיגים מהעבר היהודי. דפוס זה, של הקבלת המנהיגים באמצעות השוואתם למנהיגים דגולים מהעבר התנ"כי ומהמאה התשע-עשרה והעשרים, חזר בכל העיתונים. במחקר קראתי למגמה זו 'לינאריוציה של מנהיגים'. חזרתיות של פרקטיקה עיתונאית זו בהקשר לשלושת המנהיגים הצביעה על מוטיב חוזר שבו השתמשה העיתונות העברית לאחר מות המנהיגים. אפשר לנמק את מגמת הקישור בין דמויות היסטוריות לבין המנהיגים שארונם הועלה לישראל בשלושה הסברים: (1) נכונות האדיר או לגמד מנהיג ציוני באמצעות דירוגו לצד מדינאי דגול; (2) ניסיון לפשט את אירוע המוות בעזרת מתן פרשנות וקישורו לאירוע ידוע אחר מהעבר לתבנית נהירה ומוכרת לקוראים; (3) הידוק הקשר בין העבר התנ"כי לבין הזרם המודרני של התנועה הציונית (Zerubavel, 1995).

בחלק מן המקרים הסתייעה העיתונות העברית בטכניקת ה'לינאריוציה של מנהיגים' מתוך שאיפה לגמד את מעמדו של המנהיג שארונו הועלה

איתמר בן-אב"י הגיש לקוראיו חדשות מתובלות בכותרות דרמטיות וסנסציוניות ולעתים אף מוגזמות ומלאות פתוס. בן-אב"י המשיך את מורשת אביו, אליעזר בן-יהודה, שהתנגד נחרצות לשימוש במילים זרות ודגל בטכניקות סיקור "סנסציוניות" הפונות למכנה משותף רחב ומטמיעות את השפה העברית (אלידע, 1999). **מעריב** (1948-היום) נחשב עד שנות התשעים לעיתון הנפוץ ביותר בישראל. בעשורים האחרונים הוא סבל מקשיים כלכליים ומנחיתות לעומת יומנים מתחרים, הן מבחינת התפוצה והן במעמדו הציבורי. אבל בעשורים הראשונים לקום המדינה הוא היה נפוץ מאוד והתאפיין בסיקור קליט, רגשי ו"צבעוני" (אלידע, 2013; סופר, 2011).

בחירת האירועים המסוקרים

העלאת עצמותיהם של נורדאו, הרצל ו'בוטינסקי לארץ ישראל משכה סיקור עיתונאי נרחב בארץ ובעולם. הכמות הרבה של החומרים העיתונאיים שכיסו את העלאת הארונות אפשרה לבחון הן שינויים ומגמות בפרקטיקות הדיווח של העיתונות העברית, הן הבדלים בייחסן של מערכות העיתונים למנהיגים האלה והן את תפקוד ששת העיתונים במהלך שלוש התרחשויות של "אבל קולקטיבי".

כדי להציע ניתוח מקיף נבחנו החומרים העיתונאיים שהתפרסמו בחודש שבו התקיים ריטואל העלאת הארונות לישראל. לשם כך היה יום העלאת עצמותיהם של שלושת המנהיגים נקודת אמצע שממנה נבחן הסיקור שבועיים אחורה ושבועיים קדימה. הניתוח כלל את החומרים העיתונאיים שהתייחסו לטקסי הקבורה בחודש שבו הועלו הארונות. לפיכך, נקראו גיליונות אמצע השבוע, גיליונות סופי השבוע, כתבות, דיווחים, ראיונות, ציטוטים מעיתונות זרה, תמונות, טורי דעה ומאמרי מערכת. שאלת המחקר שהנחתה את עבודת זו הייתה: כיצד סיקרו העיתונים את העלאת עצמותיהם של נורדאו, הרצל ו'בוטינסקי לישראל?

שדה המחקר

המחקר התמקד בכיסוי העיתונאי של טקסי העלאת ארונות הקבורה של נורדאו, הרצל ו'בוטינסקי. נורדאו נפטר ב-23 בינואר 1923 בפריס ועצמותיו הועלו לתל אביב ב-5 במאי 1926. בצוואתו של הרצל צוין כי יש להעלותו לקבורה במדינה שיקים העם היהודי. ואכן, שנה ושלושה חודשים לאחר קום מדינת ישראל, ב-10 באוגוסט 1949, הועלו עצמותיו לקבורה בירושלים. ו'בוטינסקי נפטר ב-4 באוגוסט 1940 בעת שעמד בראש משלחת הסברה ציונית בארצות הברית. ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון, דוד בן-גוריון, התנגד להעלאת עצמותיו של ו'בוטינסקי. לכן רק 14 שנה לאחר הקמת המדינה, לאחר שהוחלף בן-גוריון בלוי אשכול, הועלה ארונו של ו'בוטינסקי לקבורה בירושלים. לאור העובדה ששדה המחקר מתפרסם על פני 58 שנה, החומרים העיתונאיים העוסקים בהעלאת ארונו של נורדאו לארץ ישראל ב-1926 נבדקו בעיתוני התקופה **דאר היום**, **הארץ** ו**דבר**. חשוב מכך, העובדה שארונותיהם של הרצל ו'בוטינסקי הועלו לישראל בשנים 1949 ו-1964 מאפשרת לבחון ולהשוות את ריטואל האבל בשני האירועים הללו.

שיטת המחקר

עבודה זו עוגנה במחקר איכותני (Denzin & Lincoln, 2011) שחקר את ריטואל האבלות על מות שלושת המנהיגים, בחשיפת הנרטיב ובאופני הענקת הסמכות לקחת חלק בשיח העיתונאי שעניינו העלאת

ונורדאו, היו – שלא כמותו, נבחרים על פי הקלפי. ואילו, הוא לא היה 'נבחר', הוא היה הבחיר. וכך, מת בבחירות: בחיר האומה ולא נבחר" (גרינברג, 1964).

בתוך מגמת ה"לינאריוזיה של מנהיגים" שנקטה העיתונות העברית לאחר מות המנהיגים, נעשה שימוש תכוף בהספדים שנישאו בעבר ומוקמו מחדש בהקשר העכשווי. במקרה של ז'בוטינסקי, למשל, דמותו הובנתה הן כמצביא אמיץ באמצעות קישורו ליוסף טרומפלדור והן כמדינאי מפוכח על ידי השוואתו להרצל. בהקשר זה תואר **במעריב** כי "אחת ההופעות המרשימות של ז'בוטינסקי בתקופת ישיבתו הקצרה בארץ, בשנת 1928, הייתה בתל חי, על קברו של טרומפלדור – שש שנים לפני גאולת עמק החולה. מוקף מאות בית"רים נשא אז ז'בוטינסקי את דבריו: 'הביטו מזרחה' – קרא – 'שלנו! הביטו דרומה – שלנו! לא ירחק היום וחלוצים עבריים ירוויחו בזיעתם את העמק הזה' (מעריב, 1964ב).

שייך המנהיגים המנוחים לדמויות מקראיות בולטות נועד להדק את הקשר בין העבר התנ"כי לבין התנועה הציונית, להדגיש את המשכיות שבין העבר היהודי לארץ ישראל ולהעניק לגיטימציה לריבונות היהודית על שטחי ישראל. בכתבה שתוארה כיצד סוקר מסע הלוויה של הרצל השווה אותו כתב העיתון ליוסף התנ"כי: "כיוסף, ביקש גם תיאודור הרצל ז"ל לפני מותו את אחיו: 'היום יבוא ואלוהים יפקיד אתכם מן הארץ הזאת אל הארץ אשר נשבע לאברהם, יצחק ויעקב והעליתם עצמותי מזה'. והנה היום בא" (ברגמן, 1949). בדבר ובחרות תוארה ישיבת הכנסת ביום העלאת ארונו של הרצל לארץ ישראל. דוד בן-גוריון, ראש הממשלה דאז, ייחס לדמותו של הרצל זיקה תנ"כית באומרו: "רק שני אישים גדולים בתולדות ישראל – שניהם בני יעקב – זכו שהעם המשוחרר יעלה עצמותיהם ארצה: יוסף בן-יעקב ובנימין זאב בן-יעקב הרצל" (חרות, 1949א; בן-גוריון, 1949).

סמכות עיתונאית: "הצד הזוהר של המוות"

סיקור העלאת עצמותיהם של שלושת המנהיגים היה "אירוע מדיה" (Dayan & Katz, 1992). כל העיתונים, מלבד הצפה, הקדישו להם את עמודי השער. הם עסקו בהעלאת הארונות החל ביום שבו התפרסמה הידיעה שארון המנהיג צפוי להגיע לקבורה בארץ, דרך הימים שבהם הארון נחת, הוסע והוצב באתרים ספציפיים ברחבי הארץ ונטמן בתל אביב (נורדאו) ובירושלים (הרצל וז'בוטינסקי). יוצא מכלל זה היה **מעריב** במהלך טקס הקבורה של הרצל. הוא פרסם את תצלום ארונו של הרצל עטוף בדגל ישראל מתנוסס על כל עמוד השער (ראו נספח 1). הקדשת עמוד השער כולו לצילום יחיד נחשבה לתפיסה חדשנית המתאימה לעיתונות המון השואפת לייצר מחזה רב גירויים וסנסציוני. דבר בעת מסע לווייתו של ז'בוטינסקי בחר לא להתעלם מהטקס ושלח כתב לזירות האירוע. אבל בהשוואה לחרות הוא סיקר את הטקס באופן מצומצם ביותר. לצורך המחשה: בזמן שבחודש יולי 1964 פורסמו בחרות 89 כתבות ו-71 תצלומים ומסמכים שעניינם הוא זאב ז'בוטינסקי, רק תשע כתבות וחמישה תצלומים עסקו בז'בוטינסקי באותו חודש בדבר. תיאור שונה נוסף היה של קבורת הרצל **ב הצפה**, שהיה תמציתי, נטול סנסציות וללא התייחסויות בעמודי השער.

הנרטיב שאפיין את סיקור העלאת עצמותיהם של נורדאו, הרצל וז'בוטינסקי בעיתונות העברית היה נטול ביקורת, ממלכתי ומאדיר ברובו וביטא את תחושות הסולידריות של הקהילה העיתונאית עם

לארץ. **בדאר היום**, למשל, נכתב על נורדאו: "בכדי להיות מנהיג מובחר חסרו לו הרבה סגולות, בייחוד כישרון הסתגלות. מטעם זה, לא קיבל את הנשיאות אחרי פטירתו של הרצל" (בר-דורא, 1926). דוגמה נוספת היא מאמר המערכת של עיתון **הארץ** לאחר מותו של ז'בוטינסקי. מאמר זה הציג את דימויו המיתי של ז'בוטינסקי כ"אב מייסד" כנמוכה וכשולית מזו של הרצל: "העברת ארונו של ז'בוטינסקי מניו יורק לירושלים לא תעלה אותו לרמתו של הרצל וגינוני טקס אשר מורגשת בהם מגמת חיקוי, לא יגשרו על המרחק בין הרצל לבין מנהיגי התנועה שבאו אחריו" (הארץ, 1964).

ככל העיתונים בלט מעמדו הרם והנישא, שכן הם לא מצאו מנהיג בכיר ומרשים דיו שהיה מסוגל לעמוד לצדו כשווה ערך. במקביל הם השתמשו בשמו של הרצל כדי להנמיך מנהיגים אחרים. ההעמדה בצלו הכבד של הרצל יושמה על ידי העיתונים באופן חדי-כיווני. דימויו המשחית של הרצל שימש הן כדי לפאר את מעמדו של נורדאו והן כדי לצייר את נורדאו כדמות שולית בהיכל גדולי ההיסטוריה היהודית. לצורך ההמחשה, הגם **שדבר** דיווח על טקס העלאת ארונו של נורדאו, צוין בכתבה לשבח שמו של הרצל דווקא: "על במת הקונגרס היה הרצל מקדים את נורדאו. אבל, להיטמן בקרקע ארץ ישראל הקדים נורדאו את מורו ורעו" (מ"ב, 1926). במקביל, אך במישור ההפוך, נעשה לאחר העלאת ארונו של נורדאו ניסיון להאדיר את שמו על ידי הדגשת הזיקה בינו לבין הרצל **בדאר היום**: "מקס נורדאו היה תלמידו הנאמן ביותר של הרצל, שהלך דרכו במישרים, בלי כל משוא פנים ונטיה" (רמון, 1926).

להלן דוגמאות לשימוש בשמו של הרצל במהלך סיקור העלאת ארונו של נורדאו לארץ ישראל על מנת להחמיא לנורדאו, בעצם הצבתו לצד "חווה המדינה היהודית", צוטט נאומו של יושב ראש הקרן הקיימת לישראל, מנחם אוסישקין, שאמר: "ארבעה גדולי האומה נכנסו לפרס העולם הגדול: משה הס, יהודה לייב פינסקר, תיאודור הרצל ומקס נורדאו" (דבר, 1926; **הארץ**, 1926; ממשרדניו המיוחד, 1926). נוסף על כך נכתב עליו **ב הארץ**: "השם נורדאו הוא שם בלתי-נפרד, שם נרדף להרצל. לשניהם הייתה הציונות הכללית, פתרון מוחלט לשאלה הנצחית. לנגד עיניהם היה תמיד המחר של התנועה" (ש"ט, 1926). **בדאר היום** נכתב: "בדור התחייה יש לציין שתי דמויות מופתיות שהטביעו את חותמן על מהלך חיי עמנו בהווה ובעתיד – תיאודור הרצל ומקס נורדאו [...] אלו הם סמלים של שני זרמים, שהם אחד בחיי אומתנו; שניהם ביחד נתנו דחיפה עזה להיסטוריה העברית של דורנו וגרמו לתחייתנו הלאומית" (ספיר, 1926).

כאשר הועלה ארונו של הרצל לארץ, עיתון **חרות**, שראה בז'בוטינסקי מנהיג מכוון, הציג את דמותו של ז'בוטינסקי כיושרו הראוי של הרצל וכאישיות מכוונת. על רקע זה, בראש עמוד השער פורסם מברק מאת מנחם בגין ובו נאמר: "משפחת המורדים והלוחמים הגשימה את צוואת הרצל-ז'בוטינסקי בדם ליבם [...] פרשת חייו ומלחמתו של הרצל, כפרשת חייו ומלחמתו של גדול תלמידיו ויורשו, מורנו ורבונו זאב ז'בוטינסקי, מוכיחה את צדקת האמונה בניצחון האמת והצדק" (בגין ולנדו, 1949). **הארץ** אפשר למשורר שהזדהה עם הזרם הרוויזיוניסטי, ועמיתו של ז'בוטינסקי, אורי צבי גרינברג, להאדיר את זכרו של ז'בוטינסקי באמצעות מיקומו לצד נורדאו והרצל בצמרת שושלת המנהיגות היהודית-היסטורית, ואף למתוח ביקורת על השלטון בהווה: "כל המנהיגים בציונות המפלגתית, אחרי הרצל

אישיותו הגדולה והמקסימה העלה את המוני העם אליו" (א"ד, 1949). דבר קישר אירוע זה לשאיפות לאומיות-ציוניות בהתייחסו להרצל כ"בכיר העם, מנהיג אמיץ, יוצר ברוח פיו, בדמי לבבו, בכל מאודו. במעופו הגדול והנועז, באמונתו הגדולה בכוח ההוכחה, עלה וצף על פני המציאות היהודית, הניח יסודות למדיניות יהודית-ציונית והעז להאמין בכוחו להטותה לפי חזון רוחו" (יבנאלי, 1949). עוד נכתב בדבר: "ניתן לראות לפי טקס הלוייה המהוקצע כי אמנם רצינו – ואין זו אגדה: הננו עם, על מסורותיו ודפוסיו הממלכתיים" (הון, 1949). ההתגייסות למען מטרות לאומיות-מדיניות-ציוניות בעיתונות העברית בעת העלאת עצמותיהם של המנהיגים לישראל באה לידי ביטוי גם בהבאת ארונו של ז'בוטינסקי. מעריב בלט מאוד בתחושות הסולידריות הלאומיות שהקריין. נדמה שהסיבה ללאומיזציה הזו היא שמערכת העיתון שאפה להתקבל בקרב קהל הקוראים כעיתון הפונה למכנה משותף ארץ-ישראלי רחב ככל האפשר על ידי שימוש בטכניקות סיקור מלודרמטיות וסנסציוניות. יתכן גם שב-1964 חשש מעריב להיתפס כעיתון ביקורתי ורדיקלי הלוחם בממשל. כך או כך, במאמר המערכת שהוקדש לז'בוטינסקי, נכתב: "יום גדול הוא לא רק לרבות חסידיו ותלמידיו. יום גדול לאומה ולמדינה. כי ניתנה לנו הזכות להביא לוחם שנפל על משמרתו, מורד שניפץ כבלי השגרה והגולה, אל מנוחת עולמים במולדת, כיאה לאומה המכבדת מנהיגיה ובחירי לוחמיה" (מעריב, 1964א).

מגמה מעניינת בעיתונים דבר, חרות ומעריב הייתה בכתיבה על אופני הדיווח במדיה הזרה על פטירתם של המנהיגים והעלאת ארונותיהם. סגנון כיסוי זה הדגיש את היחסים המורכבים של היישוב היהודי ומדינת ישראל עם העיתונים. יידוע הקוראים על הכיסוי של טקסי האבלות של המנהיגים בעיתונים זרים אפשר למערכות העיתונים להאדיר את האיש שהלך לעולמו בבחינת "איש העולם הגדול" המעורר עניין מחוץ לארץ. בה בעת אפשר לטעון גם טענה הפוכה, שאינה סותרת את הראשונה, שציטוט מקורות חיצוניים היה אמצעי לחיזוק תחושת השותפות הלאומית מדינית בבחינת "כל העולם נגדנו" ו"גורלנו נתון בידינו".

במהלך העלאת עצמותיהם של הרצל וז'בוטינסקי תוארו בעיתונים דבר, מעריב וחרות דברי הספד מחמיאים שיוחסו להם בעיתונות העולמית. במהלך סיקור טקס קבורתו של הרצל צוטטה בעמוד השני של גיליון חרות כתבה מעיתון גרמני בשם פראגר טאגבלט (Prager Tagblatt) ובה נכתב: "השם שניתן לו בהלצה, 'מלך היהודים', היה מוצדק מבחינה רצינית. הוא היה שגרירים של היהודים ובתפקיד זה הופיע בפני האפיפיור, הסולטאן, המלך אדוארד ווילהלם השני". בראש כתבה זו דווח כי "כל העיתונים שיבחו את סגולותיו הרוחניות והמוסריות, את כישורנותו הספרותיים, את השכלתו העמוקה, את אהבת האנוש שבו ואת ערכו לתנועה הציונית" (חרות, 1949). כמו כן, חרות בחר לחזור על תיאור לווייתו של הרצל בווינה בשנת 1904, עם דגש על מניין האישים האירופאים שנכחו: "השתתפו הרבה מאוד עיתונאים וסופרים – חבריו לעט של המנוח. בתוכם, ארתור שניצלר, פליקס סולטן, משלחת נשים מניו יורק והרבה עורכי דין. הגיעו משלחות מכל תפוצות הגולה, בתוכן ורשה, לונדון, פריס, פטרבורג, קייב, ברלין, סופיה ובלגרד [...] הגיעו אלפי מברקי תנחומים בתוכם מהמלך האיטלקי, הנסיך של חסן, ראש ממשלת אוסטריה ואחרים" (שם). בזמן העלאת ארונו של ז'בוטינסקי דווח במעריב ששלטונות צרפת

המפעל הציוני. במיוחד בלט סיקור העלאת עצמותיו של הרצל, שששת העיתונים העומדים במחקר זה הציגוהו כמנהיג חכם, חשוב וכריזמטי. התיאורים הללו הגיעו לשיא כאשר כתבים שיבחו והיללו את מראהו החיצוני תוך שימוש באוצר מילים אקסקלמטיבי ובגוף ראשון. לדוגמה, במעריב נכתב על הרצל: "איש יפה תואר ויפה מראה. קומתו זקופה וישרה. משכמו גבוה מכל עם. פניו מאירים כפני מלאך האלוהים, עיניו הטובות, העמוקות והשחורות כלילה מאירות כמאור הגולה אשר ברקיע השמיים. מצחו – מצח אצילים, וכולו אומר הוד ויופי, כבוד ותהילה" (פישמן, 1949). נוסף על כך, בטור דעות בחרות נכתב: "כשראינו אותו לפנינו, את הדמות האצילה. או! את הפנים המפליאות, את העיניים שהסתכלו בנו בעצב, כשהיינו שומעים את קולו, מי מאיתנו לא היה מוכן להגיד לו כמה אהבנוהו" (חרות, 1949ב)? אפילו מאמר המערכת של הארץ השווה את הרצל לגיבור יווני: "הדור שהצליח לצאת מחיי הגלות, מותר לו לראות בהרצל דמות הדומה לגיבור מייסד' של עמי יוון הקלאסית" (הארץ, 1949), ובדבר התייחסו אליו כאל אביר רומאי: "הרצל עושה רושם לא רק בהופעתו החיצונית הנהדרת. הטבע חננו ביופי אלוהי ובגבריות סוגסטיבית שאין כדוגמתה. הוא דומה ביופיו לנסיך האגדה היהודית ובגבריותו לאל רומאי" (יבנאלי, 1949). גם ז'בוטינסקי זכה למחמאה על מראהו החיצוני בהארץ: "כוח רב היה בפיו של ז'בוטינסקי וקסם שפתו התחתונה המופשלת כלפי מעלה בעקשנות ובחן המיוחד לו. הוא ידע להוציא דברים מלב שומעיו ולהוליכם אחריו שבי" (מירסקי, 1964).

מעבר לשיח העיתונאי שעסק ביופיים של הרצל וז'בוטינסקי, הקפידו העיתונים להחמיא לפועלם, לעוצמתם ולמורשתם האידאולוגית. אפשר לתאר את הנרטיב הכללי שהוצע בהעלאת ארונותיהם של המנהיגים כנרטיב שכולו האדרה, שכן הוא שיקף עיתונות שרובה ככולה נרתמה לטובת המפעל הציוני. לצורך ההמחשה, בעת הבעלת עצמותיו של נורדאו נכתב בהארץ מאמר שהתנגד לדימויו של היהודי כמתרפס ומעודד את 'הדות השרירים' שהגה וקידם נורדאו: "במשך אלפים שנות גלותנו ידענו להעמיד מתוכנו אך ורק סניגורים בפני אומות העולם. מליצי יושר, מבקשי רחמים, שתדלנים ונשואי-פנים. תחנונים, רק תחנונים נשמעו מפינו. בפעם הראשונה העז לשאול נורדאו בנאומיו: 'העולם נתרפס ונתפלש בעפר בפני שליטי העולם? הלנצח נשב על ספסל הנאשמים ונגן על עצמנו'" (ורדי, 1926). כמו כן, נכתב בהארץ: "יום היסטורי לנו היום, יום הגיע עצמותיו של מקס נורדאו לאדמת האבות. הלא הוא עצמו היה אחד מאבות רעיון התחייה על ידי שפע פעולותיו, מסירותו הכבירה ורגשי ההערצה שרחשו לו מיליונים מבני עמו" (שווארץ, 1926).

הקישור שעשו העיתונים בין העלאת ארונו של הרצל לבין מטרות התנועה הציונית בא לידי ביטוי במחקר זה. לראיה, כאשר חרות תיארה את מסע הלוייה, הוא הדגיש את החשיבות הסמלית וההיסטורית הטמונה בהעלאת ארונו של הרצל: "זכינו להעלות לעיר הנצח ירושלים את עצמות מנהיגנו ומחוללנו, שחזה את חזון הגאולה בשחר תנועתנו, העיר את מיטב בני הנוער, אסף את גרעיני התחייה המפוררים ברחבי הגולה; יצר את התנועה הציונית והציב בפניה את תפקידה ההיסטורי: למלא את חזון הדורות" (חרות, 1949א). עוד נכתב על הרצל בחרות: "החולם והחווה. הגדול שבין גדולי החולמים – הוא שהפך חלום למעשה יוצר" (אודם, 1949). גם מעריב הפליג בשבחו: "הרצל היה אציל רוח ואציל נפש וכוחו היה בזה שלא ירד לעם, כדי להיות אחד מהם, אלא בכוח

קטני אמונה והאיר שוב את עינינו בשחר הרעיון הממלכתי" (בגין ולנדו, 1949).

בעת העלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי ב-1964 צפו אל פני השטח המתחים הפוליטיים שבעבעו בישראל. דמותו של ז'בוטינסקי שיקפה מתח בשיח העיתונאי שנע בין ההסכמה עם שאיפותיו להקמת מדינה יהודית מחד גיסא, לבין התנגדות שורשית לרעיונותיו הלאומניים המיליטנטיים מאידך גיסא. על רקע זה בלט המתח בין הקטבים הפוליטיים בעיתונים **דבר**, **חרות ומעריב**. יושב ראש הכנסת קדיש לוז, ביטא את המתח בנאום שקרא על בימת הכנסת: "אני קורא להגביר את הכבוד ההדדי בין כל חלקי העם גם כאשר הם נתונים במאבקים פוליטיים [...] אילו רציתי להקיף את מפעליו לאורך כל תקופת חייו, הייתי ממילא נגרר לויכוח ופולמוס, שאינם הולמים דברי אזכרה, הנאמרים מתוך כבוד גדול למנוח [...] מצד אחד, חסידים ומעריצים שראו בו מדינאי דגול ומורה הלכה בציונות. מצד שני, מתנגדים השוללים את דרכו ושיטותיו" (דבר, 1964ב). **במעריב** דווח ש"סיעת 'מק"י הייתה היחידה שנעדרה מיישיבת האבל לכבוד ז'בוטינסקי" (ביצור, 1964). המשורר שתמך בתנועה הרוויזיוניסטית, אורי צבי גרינברג, הציג את האידאולוגיה של ז'בוטינסקי כצודקת ונכונה, אך שסבלה מנידוי, ממיאוס ומקיפוח: "רבים היו משונאיו וממגדפיו כי קרא לשינוי תפיסת המושגים בתחיה הלאומית, כקורא למהפכה, ל'ציונות אכזרית'. בכך היה משום ריח גופרית לא-נעים לנחירי השאננים" (גרינברג, 1964).

גם בהעלאת עצמותיו של הרצל, "חווה המדינה היהודית", שלא נמנה עם מפלגת ימין או שמאל, השתקפו חיכוכים פוליטיים. **בחרות**, לדוגמה, נכתב: "אין יהודי – פרט לנטורי קרתא ולקומוניסטים, מיעוט מבוטל שלא כדאי לדבר עליהם, שלא הרגיש את משק כנפי ההיסטוריה כאשר בעל החזון של מדינת היהודים בא למקום התגשמות חזונו" (ויניצקי, 1949).

מעריב שהונע מאינטרסים כלכליים-מסחריים, תפקד באירועים אלה כעיתון המבטא תחושות של פטריוטיות בקרבה לצד הימני-רוויזיוניסטי של המפה הפוליטית. **מעריב** הדגיש את הזיקה המיליטנטית של ז'בוטינסקי כאשר ציין כי מסע הקבורה של ז'בוטינסקי, מתל-אביב לירושלים, עבר דרך האנדרטה לזכרו של דב גרונר, לוחם האצ"ל ואחד מעולי הגרדום, ברמת גן. כמו כן הוא ציטט את בגין, שהספיד את ז'בוטינסקי בטקס הקבורה בירושלים, באומרו: "אדוני ראש בית"ר, אבינו, מורנו ורבנו – שבת לארץ אבותיך ובניך. חיכינו לך כל הימים. מן היום בו נס ישראל הונף בקרב האומות המשוחררות בידי בניו הלוחמים שכה אהבת ובידיך גידלת" (גולדשטיין, 1964). זאת ועוד, חשיבותה ומשקלה הרב של התנועה הרוויזיוניסטית במהלך מסע הקבורה של ז'בוטינסקי באו לידי ביטוי בכתיבתו של יוסף חריף: "משמרות הכבוד על בימת העץ לבשו חולצות צהורות ומכנסיים כהים. ורק אחד, ד"ר ישראל אלדד, ממנהיגי ה'לח"י, בחולצה החומה המקורית, כאשר הגה אותה ראש 'בית"ר', בגוון אדמת המולדת. 'זהו יום קדושה עבורי' – הסביר – 'זוהי החולצה החומה שהכיר ז'בוטינסקי בחייו" (חריף, 1964ב).

זיכרון העבר: "החיים שאחרי המוות"

הסיקור העיתונאי של העלאת ארונותיהם של מקס נורדאו, בנימין זאב הרצל וזאב ז'בוטינסקי לישראל כלל אזכור של אירועים שהתרחשו בעבר. בחלק מן המקרים הקביל המבט אל העבר בין מסע הקבורה של

ערכו לכבודו טקס "בצורה שאין ממהרים להעניקו לעיתים מזומנות למנהיג חי. שתי מחלקות מצוחצחות של חיל האוויר הצרפתי ותזמורת בת 140 נגנים שליוו את הארון בצד בימה המכוסה תכלת-לבן" (דן, 1964). אם לא די בכך, **בדבר** נכתב ש"הכיכר הניו-יורקית המפורסמת 'טיימס סקוור' נקראה 'ככר ז'בוטינסקי' ליום אחד בטקס שנערך על ידי אבות העיר" (דבר, 1964א).

סמכות פוליטית: "המוות השני"

העיתונות העברית אפשרה לפוליטיקאים לקחת חלק מרכזי בשיח העיתונאי על העלאת עצמותיהם של שלושת המנהיגים. מעורבותם של פוליטיקאים בריטואל האבל העיתונאי חשפה מתחים ושסעים בישראל. פעילי מחתרות, חברי כנסת, שרים, נשיאים וראשי ממשלה היו מעורבים בסיקור הבאת ארונות הקבורה. הביטוי למעורבותם היה בעיתונים המפלגתיים, בשיוך המנהיגים לזרמים פוליטיים מסוימים ובהשתתפותם בשיח התקשורתי כמושאי סיקור וככותבים בעיתונים. שילוב הפוליטיקאים בשיח חידד את נקודות המבט המנוגדות והמתחרות בעיתונים המפלגתיים.

סיקור קבורתם של נורדאו, הרצל וז'בוטינסקי בישראל הצביע על יחסי גומלין ועל תלות הדדית בין הקהילה העיתונאית למסד הפוליטי. בזמן העלאת ארונו של נורדאו צוטטו בעיתון **הארץ** נאומיהם של ממלא מקום עיריית תל אביב דוד בלוך בלומנפלד, הרב הראשי בן ציון עוזיאל, יושב ראש הקרן הקיימת לישראל מנחם אוסישקין, יושב ראש מרכז המורים בתל אביב בן ציון מוסינזון והמנהיג הציוני ועורך **הארץ** משה יוסף גליקסון. בלומנפלד אמר: "נשמתו ורוחו של ד"ר מקס נורדאו ירחפו על פני העיר הזאת שנוסדה, גדלה ותגדל על ידי יהודים גאים, חדורי רעיון תחיה ורצון ברזל ליצור חברה, מדינה יהודית בעלת תרבות גבוהה ועל יסודות שוויון פוליטי, כלכלי ושלום ואחווה בינלאומית" (הררי, 1926). בעת סיקור הבאת עצמותיו של הרצל **בדבר** פורסמו איגרת תנחומים מאת נשיא המדינה ששהה בחו"ל, חיים וייצמן (וייצמן, 1949), ונאום שנשא יושב ראש הכנסת, יוסף שפרינצק, שהאדיר את שמו ואף החמיא למראהו הפיזי: "בדמי ימיו הסתלק מאיתנו תיאודור הרצל. אולם, עם הסתלקותו שירת-חיי לא נפסקה, כי אם גדלה ורחבה עד היותה המנון החיים החדשים המתעוררים בארץ [...] מעל לאנדרטה תרחף דמותו של הרצל – היפה בהדרה הגופני החולף וביופיה המוסרי הנצחי והיא תשרה משכינתה על כל שמתהווה ועתידי להתהוות בארץ" (שפרינצק, 1949). אם לא די בוויצמן ובשפרינצק, הובאו **בדבר** גם דבריו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון, שהחמיא להרצל: "רעיון ישן נתלקח בלבו ובכוח אמונתו, קסמי אישיותו ופעליו האדירים נהפך לרעיון חדש, חי ודינאמי המדליק לבבות, מפיח תקווה ואמונה, מפעיל המונים, זוקף קומת-עם, מלכדו, הופכו לכוח מדיני ולגורם בינלאומי" (עקיבא, 1949).

במהלך סיקור העלאת עצמותיהם של המנהיגים ביטא העיתון **חרות** מגמה מקבילה, אך הפוכה לזו שהציג **דבר**. **בדבר** הוענקה הסמכות להספיד את המנהיגים לחברי המסד הפוליטי, כלומר לבכירי מפא"י, ואילו **חרות** העניק את הסמכות להספיד את המנהיגים לבכירי התנועה הרוויזיוניסטית. לשם המחשה, ידיעה שמוקמה בראש עמוד השער ביום העלאת עצמותיו של הרצל לישראל נחתמה בדברי יושב ראש האופוזיציה, מנחם בגין, שהכריז: "מדינת היהודים לא הייתה קמה אלמלא קם הרצל התלמיד הגדול, ששם לאל את התכחותם של

העולמית על מותו", ואת העיתון הברלינאי פוסישה צייטונג: "אפילו אלה שאינם מסכימים לצינונות, נאלצים להודות כי הרצל פעל בכישרון ובהתלהבות למען המטרה שהיתווה לעצמו". ואת הנויה פרייה פרסה שבו נכתב: "הרצל היה סופר מחסד עליון, אמן בכל מהותו, עיתונאי גאוני ואדם אציל. היה לו טון משלו, בדומה לסגנון המכחול המיוחד של גדולי הציירים" (חרות, 1949).

העיתונות הישראלית השתמשה באסטרטגית סיקור מלודרמטית ופרסמה סיפורים אישיים מחייהם של הרצל וז'בוטינסקי במהלך כיסוי מסעי לווייתיהם בישראל. פרסום סיפור "צבעוני", אישי ודרמטי תאם לאידאולוגיה המסחרית-תחרותית שהנחתה את מעריב. בעת העלאת ארונו של ז'בוטינסקי הקדיש מעריב ארבעה עמודים להעלאת זיכרונות מפי אנשים שהכירוהו. לצורך ההדגמה, תחת הכותרת "היינו עם זאב ז'בוטינסקי" פרש יוסף אריאל, לשעבר שגריר ישראל בבלגיה, את זיכרונותיו כשהזכיר כנער בז'בוטינסקי נואם: "זוכר אני, שאחד או שניים מבין חברי חשבו את דבריו מוגזמים, דון קישוטיים במקצת. אבל אני הייתי משוכנע כל כך בצדקת דברי ברכתו עד שהגבתי מתוך ביטחון ברור: 'תראו כי הדברים יקוימו – ואולי מוקדם משאתם משערים'". הוא סיפר:

ב־1912 ניהל ז'בוטינסקי באודסה מערכה נמרצת על הכללת הלשון העברית בהוראה. הדבר הרגיו את חוגי המתבוללים והם החליטו על הרצאה נגדית. חוגי התלמידים הציוניים החליטו להפוך את ההרצאה הנגדית לניצחון על ידי מחיאת כפיים לכל ציטטה ממאמריו של ז'בוטינסקי כדי לבלבל את המרצה. והנה, ממקומות שונים בקהל נשמעו קריאות: "נכון! הצדק עם ז'בוטינסקי! בראבו לז'בוטינסקי!" וכניצוץ המתפשט במהירות ונהפך ללהבה חזר כל הקהל והכריז שוב ושוב: "הצדק עם ז'בוטינסקי" (אריאל, 1964)!

גם בן-ציון חומסקי, לוחם אצ"ל לשעבר, העלה זיכרונות מתקופות שבהן שהה במחיצת ז'בוטינסקי: "כשהתכנסו 19 מחברי 'ההגנה העצמית' לטכס עצה הופיעה המשטרה הבריטית ונעצרונו. חקרו אותנו: 'מי המפקד?' – לא השיבנו. כששמע על כך ז'בוטינסקי התייצב בעצמו אצל השלטונות ואמר: 'אני המפקד'". הוא סיפר ש"בזמן שירותי בגדוד ב־1919 נהגתי 'לסחוב' נשק. יום אחד, שהייתי במחנה בסרפנד נקראתי להתייצב בפני ז'בוטינסקי. הוא אמר לי: 'במחנה נפוצות סביבך שמעות'. כנראה שלא נזהרתי מספיק בעניין ה'רכש'. אלא שמיד העמיד אותי ז'בוטינסקי על כוונתו האמיתית: 'היודע אתה את ספר החוקים הצבאי?' – שאל – 'לא' – השיבתי. 'בל תיתפס' – אמר ז'בוטינסקי – 'זה חוק השייך לתורה שבעל פה'" (כהן, 1964).

יצחק אולשן, נשיא בית המשפט העליון לשעבר, שהיה סמל בגדוד העברי, סיפר: "על רקע המחלוקת ביישוב היהודי ב־1917 סביב השאלה: האם יש להתגייס לצבא הבריטי? ז'בוטינסקי נשא נאום נלהב. בסוף דבריו, ברגע השיא, הרים ידו וקרא בדרמטיות: 'מספרים לכם כי אנו סומכים על הבטחות? בדבר אחד אתם יכולים להיות בטוחים: ברגע שהמלך ג'ורג' יבגוד בנו, אהיה בין הראשונים לבגוד בו" (חריף, 1964). העיתונות הישראלית השתמשה בטכניקת ה"סיפור קטן על איש גדול" גם במהלך סיקור העלאת ארונו של הרצל. את סגנון הסיקור המלודרמטי הזה הוביל, כזכור, מעריב, שריאיון תושבי תל-אביב שזכרו את יום מותו של הרצל ב־1904: "היה זה כמו תשעה באב. כל העיירה נתעטפה בחושך ועלטה. כאילו לקו כל המאורות. כל בית התעטף אבל ובפי כל איש יגון ואנחה. בכל בית כיבו את האורות והדליקו נרות. כל

המנהיגים היהודיים לאירוועים מיתולוגיים מן העבר התנ"כי. העיתונים קשרו בין חזונם של המנהיגים למשימות שעמדו לפני העם וההנהגה הישראלית בהווה, וציטטו כתבות שפורסמו בישראל ובאירופה במותם. כדי להאדיר את שמם של המנהיגים, נקטו העיתונים טכניקה שנקראת לצורכי מחקר זה "סיפור קטן על איש גדול". במהלך סיקור מסעי הקבורה, פורסמו זיכרונות ואפיזודות מפי בעלי תפקידים ואנשים מן השורה ששהו במחיצת המנהיגים בשלבים מסוימים בחייהם.

כאמור לעיל, כיסוי טקסי העלאת ארונותיהם של נורדאו, הרצל וז'בוטינסקי לישראל כלל קישור בין העבר התנ"כי לבין השנים 1926, 1949 ו־1964. דאר היום מתח ביקורת על הקולקטיב היהודי בישראל בזמן העלאת עצמותיו של נורדאו. הוא המשיל את עברו של נורדאו לגלות יוסף במצרים: "בהגיע הרגע, בעת אשר לורד בלפור קרא לשחרור האומה – נמצא נורדאו שבוי ומוגלה מהארץ. ובשובו מגלותו והנה: 'לא הכירו את יוסף', לא שמו לב לדרישותיו. רצוץ ושבור חזר לפריז ושם מת" (ממשרדנו המיוחד, 1926).

העיתונות הישראלית קשרה את סיקור מסע קבורתו של הרצל בישראל לעבר התנ"כי. קישור זה נועד להחמיא להרצל ולקשר בין סיפורי העם היהודי הקדום לבין התנועה הציונית. סופר דבר תיאר את מסלול מסע הלוויה הממלכתית: "במבואות הרחובות הראשיים בירושלים ובכניסה לעיר קוראים על הבד המתוח את פסוקו של יחזקאל הנביא: 'והעלתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל'. במקום שני קוראים את דברי הנביא יונה: 'ורוחי עומדת בתוככם, אל תיראו'" (ספרנו בירושלים, 1949). בדבר תואר הרצל גם כ"גיבור התחייה הראשון שקם לבני ישראל אחרי שנות אלפיים, אשר חלם חלום שיבת בנים לגבולם ושר את שירת הגאולה הנאדרה" (פישמן, 1949).

ההתגייסות למען התנועה הציונית באה לידי ביטוי, למשל, בטור של עורך מעריב, עזריאל קרליבך, ובו הפציר בגוף ראשון, בדרמטיות, בהעצמה ובאוצר מילים הצהרתי, הנוטה להיחתם בסמיני קריאה, בקוראי העיתון להמשיך למלא ולהגשים את חזונו של הרצל: "תושבים! זכינו לראשית הגשמת החזון. ליד ארונו של חוזה הציונות נשבע אמונים כי לא ננוח ולא נשקוט עד אשר נקבץ את נידחי ישראל ונעלה אותם ציונה, נקים את המולדת לעם ונבנה את הארץ" (קרליבך, 1949). במוסף סוף השבוע של דבר, תחת הכותרת "רוח הרצל – בת אלמוות", נכתב: "לפני ארבעים וחמש שנה בווינה ספדו לו המוני ישראל. אך, רבים היו קטני אמונה שסברו כי במותו מתה גם הציונות. כעת, יודע כל העם, יודעים עמי תבל כי רוחו של הרצל היא בת אלמוות ומדינת ישראל היא עדות-נצח לקדושת קרבן-חייו ולגדולת פועלו עלי-אדמות" (ז"ל, 1949).

בסיקור העלאת ארונו של הרצל באה לידי ביטוי מגמה מעניינת שנשענה על זיכרון עברו: "מוות שני". העיתונות הישראלית פרסמה את הדיווחים שראו אור בזמן מותו הביולוגי. טכניקת סיקור מלודרמטית זו העניקה נופך נוסף לריטואל המוות והשיבה את הקוראים אל התחושות שליוו אותם בזמן המוות "הראשון". טקס הקבורה השני הינו, באופן טבעי, טרגי פחות, מפני שאלמנט התדהמה והצער חלפו, והעלאת הארון אפשרה מרחב דיווח משוחרר מתחושות יגון. הכיסוי הכיל מעין קתרזיס של רגשות והיה אבן דרך מרכזית בהפיכת המנהיג למיתוס מכונן. חרות צייטט את העיתון הווינאי די צייט מ־1904: "גם מעבר לגבולות אוסטריה, מולדתו הפיזית של הרצל, התאבלה העיתונות

את דמותו הרוחנית השלמה. העיקר במורשה שציווה לנו הוא לא לוותר אלא להילחם, לעמוד על זכויותינו ועל דרישותינו בכל תוקף" (שווארץ, 1926)! במהלך תיאור מסע הלוויה של הרצל פורסמה הודעת האבל הרשמית מטעם ההנהלה הציונית העולמית: "חזונו על קוממיות העם טרם נתגשם במלואו: שחרור ציון! התנועה הציונית בשיתוף עם מדינת ישראל תפעל עתה ביתר מינוף לקיבוץ גלויות" (ויטלין, 1949; לוקר, 1949).

מסקנות ודיון

נימת הסיקור הכללית שהוצגה בעיתונות העברית בהעלאת ארונותיהם של מקס נורדאו, בנימין זאב הרצל וזאב ז'בוטינסקי, הייתה של האדרה והירתמות למען המפעל הציוני. על פי רוב הוצג נרטיב מפאר, מהלל ומעריץ. העיתונות מיאנה לתפקד לפי מודל האחריות החברתית, ופעלה בסגנון של עיתונות מתגייסת. כנראה השאיפה ליישב ולתחזק את ישראל בשנים 1926, 1949 ו-1964 הייתה חזקה מכל תחושת שליחות עיתונאית, רצון לחשוף שחיתויות או לבקר את הממשל.

בסיקור באו לידי ביטוי הבדלים בהתייחסויות אל כל אחד מהם מבחינת היקף הדיווחים ותוכנם. שלושתם תוארו כמנהיגים חשובים בתולדות האומה, ועם זאת הרצל וז'בוטינסקי זכו לכיסוי רחב יותר מנורדאו. זאת ועוד, על כל אחד מהם סופר נרטיב מסוים: נורדאו הוצג כ"מנהיג קשוח", הרצל נמשל ל"חזוה המדינה היהודית" וז'בוטינסקי נתפס כ"מחיה הצבאיות היהודית". על רקע זה, בזמן ששרר קונסנזוס לגבי תרומתם של המנהיגים למפעל הציוני, חלק מן העיתונים חשפו סדקים בחזונום של שלושת המנהיגים. אורח חייהם החילוני לא התקבל בעין יפה על ידי הצפחה. העלאת ארון ז'בוטינסקי גררה פולמוסים ששיקפו סעעים חברתיים-פוליטיים וחשפו מתחים בין דבר לבין חרות בפרט ובין השמאלי המפא"יניקי לבין הימין הרוויזיוניסטי בכלל. הסיקור העיתונאי להעלאת ארונו של הרצל היה הנרחב ביותר הן בכמותו והן בהקשר לכמות המחמאות שלהן זכה. דמותו האלמותית והקונסנזואלית של הרצל תוארה כמשחיתת והועלתה לדרגה של גיבור מיתולוגי. העיתונים החמיאו לו על יופיו, הציגו אותו כגדול המנהיגים בהיסטוריה הציונית והדגישו את תרומתו הנבואית לתקומת ישראל. קשה להאמין שסגידה כזאת יכולה לבוא לידי ביטוי בעיתונות הישראלית של העשורים האחרונים. במחקרים עתידיים מעניין יהיה להשוות בין סיקור פטירת מנהיגים לפני קום מדינת ישראל ולאחריה. חשוב יהיה גם לבדוק כיצד מסקרת עיתונות זרה את מותם של מנהיגים דגולים. כל יומון בחר כיצד לסקר את העלאת הארונות. אפשרויות הסיקור השונות שיקפו הבדלים בפרקטיקות העבודה של כל עיתון. מקרה הבוחן של סיקור העלאת ארונות בעיתונות חשף הבדלים משמעותיים בדפוסי העבודה של העיתונים שנבחנו. עיתון דבר הציג נרטיב מאדיר, חף מביקורת ורחב היקף של הרצל, הוא דיווח על ז'בוטינסקי באופן לקוני ומצומצם ביותר. לעומתו, הגם שחרות תיאר את מסע הלוויה של הרצל באופן מעורר כבוד ורחב היקף, הוא כיסה את העלאת ארונו של ז'בוטינסקי בפירוט רב יותר, מקיף ומעריץ. אפשר לייחס מגמה זו לעובדה שחרות ראה בז'בוטינסקי אב רוחני ומכונן.

הארץ על פי רוב סיקר את העלאת הארונות לישראל באופן תומך, אוהד ופרו-ציוני. ברם, הוא מתח ביקורת על העלאת ארונו של ז'בוטינסקי ב-1964. העיתון השכיל להציג תמונה מאוזנת יחסית, שכללה ביקורת על הטקסיות המאולצת, לצד שבחים על מורשתו האידאולוגית. דאר

אחד הרגיש כאילו נתייתם הדור כולו". מרואיין אחר סיפר: "עודני נער שהלך עם אביו החדר בחצות העיר. לפתע, עבר יהודי שני ולחש משהו באוזני אבי. אביו, עליו השלום, נדהם ונעשה חיזור כסיד. רגליו מעדו וכאילו נפל ופרץ בבכי מר. 'מה קרה?' שאלתי. הוא השיב לי בפשטות: 'הרצל מת'" (מייזלס, 1949). דוגמה נוספת הייתה מכתב שכתבה נוצרייה אוסטרית שאמה טיפלה כאחות רחמנייה בהרצל עת שכב על ערש דווי: "התרשמתי מאוד מקלסתר פניו של האדם שנראה קדוש. הייתי אז בת 15 ומייד שאלתי את אמי: 'האם האדון הזר הוא קדוש?' אמי השיבה לי: 'מימי לא ראיתי אדם אציל ממנו'" (קון, 1949). בדבר נעזרו בסיפור מעברו של הרצל כדי לעצב את דמותו כענק רוח ומעשה כאשר הציב במרכז הבמה אסיר ציון בשם בר תקווה, שבשנות עבודתו שמר גלויה עם תמונתו של הרצל ולבסוף, חרף קשיים ותלאות, הגיעה עמה לישראל: "בשנת 1943 נשלחתי לעבוד בניקיון החצר של אחד הפקידים הגבוהים בנקו"ד ושם, באחד מפחי האשפה בחצר מצאתי תמונה של הרצל, אשר הוחרמה, כנראה, ע"י הפקיד בשעת חיפוש אחד משלנו [...] קשה לי לתאר במילים את ההפתעה הגדולה שהייתה בשבילי כברק-אור בחשכת הליל" (דבר, 1949).

קישור העבר להווה: אקטואליזציה של העבר

הזיכרון הקולקטיבי מאופיין בדינמיות ומחויב להיענות לשינויים בהווה. במקרים רבים הדינמיות נובעת מהקשרים פוליטיים עכשוויים (Schwartz, 2000). לפיכך, לעתים קרובות מתרחשות התנצחויות בקרב גופים חברתיים, כגון הקהילה העיתונאית, ונציגים של זרמים פוליטיים, בנוגע לפרשנות העבר. על רקע זה, נעזרו העיתונאים במהלך הסיקור העיתונאי של העלאת הארונות בזיכרון עברם של המנהיגים לשתי מטרות מרכזיות: (1) למתוח ביקורת על גישות אידאולוגיות ועל בעלי תפקידים במערכת הפוליטית בהווה; (2) למטרת עידוד תהליכי בניין העם היהודי בישראל או מחאה נגדם.

בסיקור העלאת הארונות הסתמכה העיתונות העברית על מורשתם האידאולוגית של המנהיגים כדי למתוח ביקורת על אירועים עכשוויים. דבר, למשל, השתמש בזכרו של נורדאו כדי להצביע על תחושת רפיון שאחזה בעם היהודי ולהניע לקראת המשך בניין האומה: "נורדאו הובא אלינו דווקא עכשיו, ברגע של דלדול כוחות העם, רגע של חולשה ושיתוק. איננו יושבים עדיין בארצנו לבטח ולבנין הפנתאון הלאומי למתינו הגדולים עוד רחוק היום" (הלוי, 1926). ביקורת ברורה על נשיא המדינה חיים וייצמן פרסם חרות, העיתון מתח ביקורת הן על כך ששהה בחו"ל ולא נכח בטקס קבורת הרצל בירושלים הן על תפקודו הכללי: "תא הנשיא הריק הבהיק בריקנותו במיוחד אתמול. בכל ימות השנה אין איש מבחין בחלל זה. אך הפעם, החלל פשוט ניקר את העיניים" (חרות, 1949א). בסיקור העלאת ארונו של נורדאו והרצל לקבורה בישראל, קשרו הארץ, דבר וחרות את שאיפותיהם של שני המנהיגים הללו למטרות ולאיתגרים של ישראל בהווה ובעתיד. מכאן שפעולות ההספד וההנצחה נעשו לא רק כדי לזכור ולהזכיר את העבר, אלא גם כדי להתמודד עם אתגרים עתידיים. בהקשר זה סומנה בדבר העלאת עצמותיו של נורדאו כאות להמשך בניין האומה: "לא עדות לגמר המלאכה וברכתה, כי באנו אל המנוחה והנחלה. אלא, ציון לראשית עבודה ובנין, כי רבה עוד הדרך לפנינו" (ד"ז, 1926). בהארץ נכתב: "ביום זה, נעלה על זיכרונו את תוכניותיו של נורדאו, האמיצות והמעודדות. נתעמק, נשתקע בהסתכלות ותחזינה עינינו

- דן, א' (1964). "בפאריס חלקו כבוד למת – בהוד מלכות", **מעריב**, 8.7.1964, עמ' 2.
 הארץ (1964). "אחד מגדולי הרצון", **הארץ**, מאמר המערכת, 9.7.1964, עמ' 2.
 --- (1949). "מיום ליום", שם, 17.8.1949, עמ' 2.
 --- (1926). "קבורת ארונו של נורדאו", שם, 5.5.1926, עמ' 3.
 הון, ש' (1949). "ובהיעלות הארון...", **דבר**, 18.8.1949, עמ' 3.
 הלוי, י' (1926). "להעלאת ארונו של נורדאו", שם, 4.5.1926, עמ' 3.
 הררי, ח' (1926). "קבורת ארונו של נורדאו", **הארץ**, 4.5.1926, עמ' 3.
 ויטלין, מ' (1949). "חוזה מדינת היהודים הובא למנוחת עולמים באחוזת הקבר
 בהר הרצל במעמד ראשי העם והמדינה, נציגי כל הישובים העבריים והמוני
 מלוויים", **חרות**, 18.8.1949, עמ' 1.
 ויניצקי, י' (1949). "ירושלים הבירה ממשיכה לקבל את הרצל", שם, 18.8.1949,
 עמ' 2.
 וייצמן, ח' (1949). "שלב מכריע בתולדות עמנו", **דבר**, 17.8.1949, עמ' 1.
 ורדי, א' (1926). "שליחותו של נורדאו", **הארץ**, 4.5.1926, עמ' 2.
 ז"ל (1949). "רוח הרצל – בת אלמות", **דבר**, מוסף סוף השבוע, 19.8.1949, עמ' 5.
 חרות (1949א). "הכנסת מתייחדת עם זכרו של חוזה המדינה", **חרות**, 17.8.1949,
 עמ' 1.
 --- (1949ב). "על ימין ועל שמאל: התא הריקי", שם, 17.8.1949, עמ' 2.
 --- (1949ג). "טכסי אזכרה בתפוצות", שם, 18.8.1949, עמ' 1.
 --- (1949ד). "ההדים בעולם למחרת מותו של הרצל: דברי ההספד בעיתונות
 העולמית", שם, עמ' 2.
 חריף, י' (1964א). "כך הוכשלנו בבחירות ז'בוטינסקי לפרלמנט הרוסי: אודסה
 1913", **מעריב**, 7.7.1964, עמ' 6.
 --- (1964ב). "ז'בוטינסקי שב לנצח לירושלים", שם, 9.7.1964, עמ' 2.
 יבנאלי, ש' (1949). "יום הרצל", **דבר**, 17.8.1949, עמ' 2.
 כהן, ג' (1964). "הוא היה אחד מאיתנו ועם זאת – המפקד: עכו 1920", **מעריב**,
 7.7.1964, עמ' 7.
 לוקר, ב' (1949). "נישא ברמה חזונו: דבר ההנהלה הציונית העולמית", **דבר**,
 18.8.1949, עמ' 1.
 מ"ב (1926). "נורדאו אל אדמתו", שם, 4.5.1926, עמ' 2.
 מיזלס, מ' (1949). "הלילה הזה", **מעריב**, 17.8.1949, עמ' 2.
 מירסקי, ש"ק (1964). "צרוזר זיכרונות על זאב ז'בוטינסקי (בירושלים ובניו יורק)",
הצפה, 10.7.1964, עמ' 2.
 ממשרדו המיוחד (1926). "ארונו של מקס נורדאו בארץ ישראל", **דאר היום**,
 5.5.1926, עמ' 1.
 מעריב (1964א). "בשוב ז'בוטינסקי", **מעריב**, מאמר המערכת, 7.7.1964, עמ' 5.
 --- (1964ב). "שיחות היום: חזון החולה של ז'בוטינסקי", שם, 7.7.1964, עמ' 3.
 סופרנו בירושלים (1949). "בחצר המוסדות", **דבר**, 18.8.1949, עמ' 1.
 ספיר, י' (1926). "עצמותיו של המנוח מקס נורדאו בא", **דאר היום**, 4.5.1926, עמ' 1.
 עקיבא, א' (1949). "מצבת הרצל – מדינת ישראל", **דבר**, 17.8.1949, עמ' 1.
 פישמן, ז' (1949). "הברוש (אגדת הרצל)", שם, 17.8.1949, עמ' 2.
 קון, י' (1949). "האם האדם הזה הוא קדוש?", **מעריב**, 17.8.1949, עמ' 2.
 קרליבך, ע' (1949). "כאילו היהודי האחרון עזב את אירופה: בני ירושלים – הניפו
 דגלים", שם, 16.8.1949, עמ' 1.
 רמון, י' (1926). "על ד"ר מקס נורדאו ז"ל", **דאר היום**, 5.5.1926, עמ' 1.
 ש"ט (1926). "אחרון הראשונים", **הארץ**, 5.5.1926, עמ' 1.
 שווארץ, ש' (1926). "לקראת ארונו של נורדאו", שם, 4.5.1926, עמ' 1.
 שפרינצק, י' (1949). "הרצל חי וקיים", **דבר**, 17.8.1949, עמ' 1.

מאמרים וספרים

- אוחנה, ד' ומ' פייגה (2010). "הלוויה על סף הצוק: ישראל נפרדת מדוד בן-גוריון",
ישראל, 17, עמ' 25-57.
 איילון, ע' (2006). **הרצל**. תל אביב: עם עובד.

היום הציע סגנון כיסוי חריג באמצעות אסטרטגיה שבה הכתב עצמו
 דיווח על תחושותיו בגוף ראשון. יתכן שפרקטיקת העבודה של **דאר**
היום שימשה בסיס לפרקטיקות המקצועיות המנחות את עיתוני ההמון
 הפופולריים בישראל, כגון **מעריב** ו**ידיעות אחרונות**.

מבחינה כמותית, עיתון **מעריב** הציע את הסיקור הנרחב ביותר. הוא
 הסתמך על אסטרטגיות כיסוי פופולריות בדמות תצלומי ענק, סיפורים
 קצרים וציטוטים נבחרים מחיי המנהיגים. מבחינת האתיקה המקצועית
 מפתיע להבחין במגמה הפרו-ממלכתית שהקרין. אפשר היה לצפות
 מיומון פרטי מסחרי, שאינו ממומן בכספים ממשלתיים, שיציע סיקור
 אלטרנטיבי ואולי אף חתרני. אולם **מעריב** פעל לפי מודל העיתונות
 המתגייסת ולא הציע בידול של ביקורת בקשר למנהיגים, לפוליטיקאים
 המכהנים בהווה או למהלכי טקסי הקבורה. מבחינה כמותית, **הצפה**
 התייחס לקבורתו של הרצל במידה מצומצמת ובעמודים האחוריים.
 מבחינה טקסטואלית הדגיש העיתון את הזיקה של הרצל וז'בוטינסקי
 למסורת היהודית. כדי להתייחס למשנתם הפוליטית ולהציג את קורות
 חייהם, קשר **הצפה** את המנהיגים לדמויות מובילות ואמיצות מסיפורי
 התנ"ך. באמצעות עברם של המנהיגים המחיש העיתון וחיזק את הקשר
 בין הפוליטיקאים המתים לקהל קוראיו.

הערות

- 1 לדוגמה, משפחתו ומקורביו של לנין (ולדימיר איליץ אוליאנוב) ממיסדי ברית
 המועצות ומנהיגה בשנותיה הראשונות, ביקשו הלוויה ופולחן הנצחתי צנוע.
 למרות דרישתם הלווייתו והנצחתו של לנין תאמו לריטואל המלכותי של פולחן
 הצאר שלו התנגד באופן אישי ואידאולוגי. לפיכך, למרות סלידתו מפולחני
 ההנצחה הוא הפך למיתוס מכונן בברית המועצות, שביטוי היה בפסלים,
 בנאומים שנישאו לזכרו, בימי זיכרון ובאזכורים רבים בעיתונות (Tumarkin,
 1983).

מקורות

מקורות מהעיתונות

- א"ד (1949). "נתקדש שנית הקשר עם ירושלים: עם הבאת עצמות הרצל – הפכה
 ירושלים לבירתה הנצחית של ישראל", **מעריב**, 18.8.1949, עמ' 1.
 אודם, י' (1949). "בפקודתך רצינו – אין זו יותר אגדה", **חרות**, 17.8.1949, עמ' 1.
 אריאל, י' (1964). "הוא עורר בלבותינו גאווה על עצמנו", **מעריב**, 7.7.1964, עמ' 6.
 בנין, מ' וח' לנדו (1949). "אלמלא הרצל – לא הייתה קמה מדינת היהודים", **חרות**,
 17.8.1949, עמ' 1.
 ביצור, י' (1964). "הכנסת מתייחדת עם זאב ז'בוטינסקי", **מעריב**, 9.7.1964, עמ' 3.
 בן-גוריון, ד' (1949). "מצבת הרצל – מדינת ישראל", **דבר**, 17.8.1949, עמ' 1.
 ברגמן, י' (1949). "הנה בעל החלומות הלזה בא", **הארץ**, 17.8.1949, עמ' 3.
 בר-דורא (1926). "לקראת ארונו", **דאר היום**, 5.5.1926, עמ' 1.
 גולדשטיין, ד' (1964). "ארון ז'בוטינסקי עולה לירושלים", **מעריב**, 8.7.1964, עמ' 1.
 גרינברג, א"צ (1964). "זאב ז'בוטינסקי בספירת השיר", **הארץ**, מוסף תרבות
 וספרות, 10.7.1964, עמ' 1.
 ד"ז (1926). "עם ארונו של נורדאו: 'העלתם עצמותי'", **דבר**, 4.5.1926, עמ' 1.
 דבר (1926). "הלוויית עצמות נורדאו", שם, 5.5.1926, עמ' 1.
 --- (1949). "תמונת הרצל", שם, מוסף סוף השבוע, 19.8.1949, עמ' 6.
 --- (1964א). "ארונו ז'בוטינסקי ורעייתו יגיעו הערב לישראל", **דבר**, 7.7.1964,
 עמ' 1.
 --- (1964ב). "הכנסת התייחדה עם זכרם של זאב ז'בוטינסקי ורעייתו", שם,
 9.7.1964, עמ' 2.

- Denzin, N.K. & Y.S. Lincoln (2011). *The Sage handbook of qualitative research (4th Edition)*. Los Angeles: Sage.
- Durkheim, E. (1997). *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press.
- Eliade, M. (1963). *Myth and reality*. New York: Harper & Row.
- El-Ibiary, B. (2010). "Affective Imagery and Collective Memory: Discursive Analysis of Iconic Images of Pain", *Global Media Journal*, 1(2), pp. 49-66.
- Fentress, J. & C. Wickham (1992). *Social Memory*. London: Blackwell.
- Gavriely-Nuri, D. (2014). "Collective Memory as a Metaphor: The Case of Speeches by Israeli Prime Ministers 2001-2009", *Memory Studies*, 7(1), pp. 46-60.
- Gavriely-Nuri, D. & E. Lachover (2012). "Reframing the Past as a Cosmopolitan Memory: Obituaries in the Israeli Daily *Haaretz*", *Communication Theory*, 22, pp. 48-65.
- Halbwachs, M. (1980). *On Collective Memory*. New York: Harper & Row.
- Kitch, C. (2000). "A News of Feelings as well as Facts: Mourning and Memorial in American Newsmagazines", *Journalism: Theory, Practice and Criticism*, 1(2), pp. 171-195.
- LaCapra, D. (1998). *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Lieblich, A. (2007). *The Children of Kfar Etzion*. Haifa: Haifa University Press.
- Mann, B. (2000). "Modernism and the Zionist Uncanny: Reading the Old Cemetery in Tel Aviv", *Representations*, 2, pp. 63-95.
- Moyer, J.F. (2007). "Film and the Public Memory: The Phenomena of Nonfiction Film Fragments", *Contemporary Aesthetics*, 5, 25-26.
- Nora, P. (1996). *Realms of Memory*. New York: Columbia University Press.
- Nora, P. (2010). *Rethinking France: Les lieux de memoire – Histories and memories*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schwartz, B. (2000). *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*. Chicago: Chicago University Press.
- Stanislowski, M. (2001). *Zionism and the Fin de Siècle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*. Oakland: University of California Press.
- Tumarkin, N. (1983). *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Walter, T. (1999). *The Revival of Death*. London: Routledge.
- Walter, T., J. Littlewood & M. Pickering (1995). "Death in the News: The Public Invigilation of Private Emotion", *Sociology*, 29(4), pp. 579-596.
- Young, J.E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials in History*. New Haven: Yale University Press.
- Zandberg, E. (2010). "The Right to Tell the (Right) Story: Journalism, Authority and Memory", *Media, Culture and Society*, 32, pp. 5-24.
- Zelizer, B. (1992). *Covering the Body: The Kennedy Assassination, the Media and the Shaping of Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zelizer, B. (1995). "Reading the Past against the Grain: The Shape of Memory Studies", *Critical Studies in Mass Communication*, 12(2), pp. 214-239.
- אלידע, ע' (2015). **העולם בצהוב: לידת עיתונות ההמון הארץ ישראלית (מ'הצבני ל'האור' 1884-1914)**. תל אביב: המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית. ---, (1999). "עיתונות צהובה מול עיתונות הגונה: העימות על עיצוב דמותה של העיתונות הארץ-ישראלית בשנות ה-20", *קשר*, 26, עמ' 37-48.
- , (2001). "מעיתון ממסדי לעיתון מסחרי: 'הארץ', 1918-1937", *קשר*, 29, עמ' 56-72.
- , (2013). "העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו", *מסגרות מדיה*, 10, עמ' 142-127.
- גוטוויין, ד' (2002). "ההבנייה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי: מדייקליזם מעצב לשוליות מסתגלת", *עיונים בתקומת ישראל*, 12, עמ' 29-73.
- גלבר, ג' (2007). **היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ**. תל-אביב: עם עובד.
- ויניצקיס-רוסו, ו' (2000). "בין ירושלים לתל אביב: הנצחתו של יצחק רבין ושיח הזהות הלאומית בישראל", בתוך: ל' גרינברג (עורך), **זיכרון במחלוקת: מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה**. באר שבע: מכון המפרי למחקר חברתי, עמ' 19-37.
- , (2005). "סיפור אנדה עם סוף לא נעים: יום הזיכרון ליצחק רבין בבתי הספר היסודיים בישראל", בתוך: ח' גור (עורכת), **מיליטריזם בחינוך**, תל-אביב: בבל, עמ' 300-319.
- ויניצקיס, א' (2005). **היסטוריה: מיתוס או מציאות**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- זנדברג, א' (2008). "בין חורבן לניצחון: משמעויות השואה בעיתונות היומית בישראל 1948-2003", בתוך: מ' נייגר, מ' בלונדיים ות' ליבס (עורכים), **סיפור כסיפור: מבטים על שיח התקשורת בישראל**, ירושלים: מאגנס, עמ' 191-215.
- כץ, ש' (1993). **ז'בו: ביוגרפיה של ז'בוטינסקי**. תל-אביב: דביר.
- מן, ר' (2012). **המנהיג והתקשורת: דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963**. תל-אביב: עם עובד.
- נאור, מ' (2015). **ראשית דבר: 25 השנה הראשונה של העיתון הנפוץ והמשפיע ביותר ביישוב היהודי ובמדינת ישראל הצעירה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סופר, א' (2011). **תקשורת המונים בישראל**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- עזריהו, מ' (1998). **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956**. שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.
- פיגה, מ' (2000). "יצחק רבין: הנצחתו והנצחת הנצחתו", בתוך: ל' גרינברג (עורך), **זיכרון במחלוקת: מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה**. באר שבע: מכון המפרי למחקר חברתי, עמ' 39-64.
- צוקרמן, מ' (1993). **שואה בחדר האטום: השואה בעיתונות הישראלית בתקופת 'מלחמת המפרץ'**. תל-אביב: המחבר.
- קפלן, ד' (2013). "תחנות מצב הרוח: מאפייני 'השידור ההנצחתי' ברדיו בישראל בימי זיכרון ובשעת חרום", *מגמות*, מט(2), עמ' 232-256.
- רובין, ג' (1997). **קץ החיים: טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- Bar-Tal, D. (2007). *Living with the Conflict: Socio-psychological Analysis of the Israeli-Jewish Society*. Jerusalem: Carmel.
- Ben-Amos, A. (2000). *Funerals, Politics and Memory in Modern France 1789-1996*. New York: Oxford University Press.
- Ben-Amos, A. & J. Bourdon (2011). "Old Heroes in a New Medium: The Television Program Such a Life and the Formation of Israeli Collective Memory", *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 17(3), pp. 156-181.
- Dayan, D. (2010). "Beyond Media Events: Disenchantment, Derailment, Disruption", in: N. Cloudy, A. Hepp & F. Krotz (eds.). *Media Events in the Global Age*, London: Routledge, pp. 23-31.
- Dayan, D. & E. Katz (1992). *Media Events*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Making of Israeli National Tradition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Zerubavel, Y. (1996). "The Forest as a National Icon: Literature, Politics and the Archeology of Memory", *Israel Studies*, 1(1), pp. 60-99.
- Zelizer, B. (2008). "Why Memory's Work on Journalism does not Reflect Journalism's Work on Memory?", *Memory Studies*, 1(1), pp. 79-89.
- Zerubavel, Y. (1995). *Recovered Roots: Collective Memory and the*